

НАЦИСТСЬКИЙ ОКУПАЦІЙНИЙ РЕЖИМ

УДК 930.1:94(477.54) “1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

ПРИМУСОВІ РОБІТНИКИ НА ХАРКІВЩИНІ: ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ

Розглядається актуальна на сьогоднішній день тема використання праці населення окупованого нацистами Харкова й області. Virізняются й описуються характерні особливості організаційних заходів нацистів щодо експлуатації праці поневоленого населення. Як ключовий доказ у процесі дослідження були використані праці зарубіжних, вітчизняних істориків; матеріали Державного архіву Харківської області. На основі проведеного аналізу встановлено, що найголовнішим об'єктом примусової праці нацистського окупаційного режиму в Харкові та області було підневільне населення.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, реєстрація, примусова праця.

Вагомою умовою комплексного вивчення історії Другої світової війни є дослідження, присвячені населенню окупованих українських територій, яке перебувало на різноманітних роботах Третього райху. У ті воєнні часи важких страждань зазнало також і населення окупованого Харкова, ставши, не з власної волі, жертвами так званого «нового порядку». Усвідомлюючи глибину переживань колишніх примусових працівників, автор статті вважає, що всебічне висвітлення цієї теми є моральним обов'язком українського суспільства перед мільйонами співгромадян. Пропоноване дослідження можна розглядати і в політичній площині, оскільки воно дає об'єктивну оцінку історичного минулого. У передмові до праці О.П. Реєнта «Перечитуючи написане», підкреслено, що «...необхідність подібних досліджень знаходиться і в політичній площині, пов'язаній насамперед з тим, щоб дати об'єктивну оцінку історичного минулого» [1, 3].

Актуальність дослідження полягає в тому, що проблема праці населення для потреб нацистських окупантів багато років у вітчизняній і зарубіжній історичній науці або замовчувалася, або розглядалася побіжно. Заповнити цю прогалину допоможе презентована стаття.

Мета статті: всебічне, об'єктивне дослідження проблеми праці населення окупованого Харкова та області для потреб мілітаристської Німеччини.

На підставі поставленої мети були визначені такі завдання:

1. Дати загальну характеристику планів нацистської влади щодо населення окупованих територій.

2. Описати категорії громадян, які притягувалися нацистами до різноманітних робіт на Харківщині.

3. Розглянути дії, які запроваджувала окупаційна влада щодо працюючого населення.

4. Визначити причини малоефективності нацистських заходів для максимального використання праці примусових робітників на Харківщині.

Складовою частиною нацистської політики Третього рейху було використання населення окупованих територій для різних потреб мілітаристської Німеччини. Ще на початку окупації українських земель нацистський уряд будував далекосяжні плани щодо організації і реалізації рабської праці. Згідно з цими планами, для окупованого населення вводилася система примусової праці. Т. Пастушенко в статті «Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху» наголошувала: «З перших днів окупації України примусова праця вводилася в систему» [2, 854]. 5 серпня 1941 р. А. Розенберг на підставі указу фюрера «Про управління в новозайнятих східних областях» від 17 липня 1941 р. видав наказ про обов'язкову трудову повинність [3, 28; 29]. Загальному трудовому обов'язку, згідно з цим наказом, підлягали всі жителі віком від 18 до 45 років. 21 листопада 1941 р. райхскомісар України Е. Кох підписав указ «Про впровадження обов'язку праці в зайнятих місцевостях». Цей документ підтверджував розпорядження про обов'язкову трудову повинність для цивільних громадян віком від 18 до 45 років, видане Розенбергом 5 серпня 1941 р. Володимир Косик у праці «Україна в Другій світовій війні у документах» наводить уривок із цього указу: «На основі §8 указу фюрера про управління новозайнятих східних територій від 17 липня 1941 року наказую: §1. Замешкалі в новозайнятих східних територіях євреї, чоловіки і жінки, у віці від 14 повних років по 60 повних років життя, підлягають примусовій праці» [4, 246].

Крім того, від жителів України окупаційний режим вимагав виснажливої праці й рабської покори. В. Земсков у праці «Керівна сила загальнонародної боротьби: Боротьба радянського робочого класу на тимчасово окупованій фашистами території СРСР (1941 – 1945)» наводить слова А. Гітлера, які він виголосив у листопаді 1941 р.: «Ми примусимо працювати на нас усіх до останньої людини» [5, 25]. А в збірнику «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944 рр.» наведено уривок із виступу райхскомісара України Е. Коха: «Ми – раса панів і повинні управляти жорстко, але справедливо, – цинічно заявив, виступаючи в Києві 5 березня 1943 р. рейхскомісар Е. Кох. – Я витисну з цієї країни все до останньої краплини... Місцеве населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати» [6, 120].

Відразу ж після встановлення нацистського режиму поневолене населення Харківщини стало головним об'єктом насильницької експлуатації. Примусова праця регіонального характеру мала місце ще задовго до наказів про рекрутування остарбайтерів. На Харківщині, виконуючи численні розпорядження керівників Третього райху, нацисти з особливою увагою взялися реалізовувати політику пригноблення місцевого населення. Із повідомлення німецького командування, яке було опубліковане в газеті «Нова Україна» за 26 листопада 1942 р., дізнаємося: «Німецькі збройні сили, які понесли такі великі жертви заради звільнення України, не допустять, щоб молоді сильні люди тинялися вулицями і займалися дрібницями. Хто не працює, той повинен бути примусово притягнутий» [7].

На місцеві відділи та управління покладалося залучення до трудової повинності непрацюючого населення окупованих нацистами територій. Німецьке командування з перших днів окупації українських земель вбачало своїм першочерговим завданням отримання достовірних даних про трудові ресурси. Т. Пастушенко у праці «Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1941 – 1953)» наголосила: «Для отримання достовірних даних про трудові ресурси в усіх містах і селах України наприкінці 1941 р. розпочався перепис населення» [8, 41]. У Харкові, згідно з постановою Міської управи від 5 грудня, перепис і реєстрація населення розпочалися 6 грудня 1941 р. [9, 4]. А.В. Скоробагатов у монографії «Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943)» зазначає: «Завдяки йому окупаційна влада отримувала короткі зведення про: 2) можливі масштаби визиску робочого люду, депортації в Німеччину рабської робочої сили – остарбайтерів» [10, 16]. У результаті проведеної реєстрації у Харкові в грудні 1941 р. населення становило 456 639 осіб, що дорівнювало майже половині населення довоєнного рівня: «На 1 травня 1941р. населення міста – 902 312 осіб» [11, 54; 12, 10]. У статті «Використання праці українських примусових робітників у Третьому райху», опублікованій у збірнику «Архіви окупації 1941 – 1944», Т. Пастушенко зауважила: «Таким чином, ще до офіційного рішення нацистського керівництва про використання праці населення окупованих територій Радянського Союзу було вжито необхідних заходів для точного обліку. Проте в 1941 р. на території РКУ та зон військових адміністрацій ці заходи скоріше були продиктовані внутрішніми господарськими потребами...» [2, 855].

Дослідження історії використання нацистами місцевих трудових ресурсів можливе за умови використання матеріалів економічної команди «Харків» або ВІКДО – 15 (Wirtschaftskommando – 15), що зберігаються нині у фондах Державного архіву Харківської області [13, 22]. Структура цієї військово-економічної організації охоплювала всі сфери економічного життя окупованої Харківщини. Керівництво ВІКДО розробляло численні інструкції про постачання німцям зимового обмундирування, про порядок пересилки кореспонденції, про набір робочої сили тощо [14]. Саме мобілізація робочої сили для роботи на

військових і цивільних об'єктах Харківщини була серед пріоритетних завдань ВІКДО.

До примусової праці на Харківщині притягувалися:

1. Радянські військовополонені, які в змозі були працювати, мали хоч невеликий шанс залишитися живим. На збиранні багатого врожаю в сільському господарстві восени 1941 р. була вперше у великих масштабах використана праця радянських військовополонених на території окупованої Харківщини. Для повноцінного функціонування промислових об'єктів окупанти також використовували працю військовополонених. Із звіту про діяльність бірж праці з 16 вересня до 15 жовтня 1942 р. до ВІКДО: «Під час звіту кількість військовополонених досягла 453. По професії визначені 99 металургів у промисловість, 79 – у будівельну промисловість, 56 – на лісові розробки, також 219 для некваліфікованих робіт» [15, 19].

2. Доросле цивільне населення, яке разом із військовополоненими розбирало руїни, прибирало вулиці від сміття, снігу, будувало та відновлювало дороги, копало й укріплювало окопи. 29 квітня 1943 р. був ухвалений документ про відносне використання робітників ВІКДО на окопних роботах у прифронтовій смузі. Про умови відправки робітників на окопні роботи дізнаємося з повідомлення начальника господарського відділу від 25 липня 1943 р.: «Усім господарським підприємствам м. Харкова. Згідно з наказом від 19/7, 1/8 повинна виїхати наступна зміна робітників для окопних робіт. Перед відпуском робітникам повинні бути вручені посвідчення особистості відповідними військовими підрозділами. Після повернення на підприємства робітники зобов'язані віддати свої посвідчення. Керівники підприємств відповідальні за виконання вищезгаданого наказу. Повинні бути представлені поіменні списки з точними відомостями адресів робітників, які не виконали наказу чи залишили місто служби передчасно без дозволу» [16, 11]. Із повідомлення начальника сільськогосподарського відділу від 29 червня 1943 р.: «Згідно з наказом від 27/6 – 1943 р., 4/7 – 1943 р., від'їжджає наступна партія робітників на укріплення окопів на зміну робітників підприємств ВІКДО, відправлених на окопні роботи 7/6 – 43» [17, 36].

3. Єврейське населення. Схоплені нацистами представники цієї нації, пройшовши селекцію, були відібрані для рабської праці.

4. Неповнолітні харків'яни. Сферами їхньої трудової діяльності були: а) участь у будівництві фортифікаційних споруд, різноманітних шляхів; б) благоустрій території міста і населених пунктів Харківщини; в) збір брухту кольорових металів; г) збір лікарських рослин; д) різні сільськогосподарські роботи. Учениця неповної середньої школи м. Балаклія, що на Харківщині, у шкільному творі «Як я пережила дні німецької окупації?» від 5 квітня 1944 р., опублікованому в збірнику архівних документів «Війна очима дітей», наголошує на тому, що «коли відійшов фронт, розпочали ганяти на роботу. Усе літо пройшло під чисткою доріг, збирання бур'яну й інших дрібних робіт» [18, 35]. Далі розвиває цю думку Борис Іванович Зіоменко, колишній остарбайтер із Харківщини. У спогадах,

опублікованих у збірнику автора-упорядника Г.Г. Грінченка «Невигадане. Усні історії остарбайтерів», Б. Зіоменко розповідає: «Нас усіх молодих зібрали і везли чистити дорогу на Білгород. Сніг. Були великі снігові заноси. А ввечері привозили, відпускали додому» [19, 45].

Кожна військова економічна структура Вермахту щодня листувалася з районними управами м. Харкова з питань примусової мобілізації робочих – спеціалістів на різноманітні роботи. Із прохання до бургомістра 5-го району м. Харкова: «Прошу 27/ XI – ц. р. подати список 60 робітників (різноробів) для поїздки на село за продуктами» [20, 6]. Інше прохання містило подібний зміст: «Необхідно відправити негайно: а) Кузнеців – 10; б) Колесників – 10(столярів); в) Шорників – 10; г) Сапожників – 10; д) Портних – 10. На термін 2 – 3 тижні. Оплата згідно з тарифом спеціалістів» [20, 7].

Нестача спеціалістів для роботи на металообробних, машинобудівних і сільськогосподарських підприємствах Харкова та області призвела до того, що їхня адміністрація через засоби масової інформації також запрошувала на роботу населення міста. Про вербування робочої сили на ХЕМЗ повідомляла нацистська об'ява: «ВІКАДО. Завод ХЕМЗ, Корсиковська № 199. ВІКАДО знову відновила роботу з ремонту електричних машин і апаратури на колишньому заводі ХЕМЗ. Спеціалісти і різноробочі, поступайте на завод ХЕМЗ!» [21, 16].

Улаштовуючись на роботу, громадяни заповнювали анкету, яка містила такі відомості: 1. Прізвище; 2. Ім'я, по батькові; 3. Рік народження; 4. Спеціальність; 5. Освіта; 6. Стаж роботи; 7. Хто рекомендує; 8. Домашня адреса; 9. № паспорта [22].

Віковий ценз для працюючого населення регулювався безпосередньо органами місцевої влади. Наприклад, згідно з наказом від 20 квітня 1942 р. Богодухівської районної земельної управи Харківської області в цьому регіоні «встановлювалися такі вікові межі: від 14 до 55 років для чоловіків та від 14 до 50 років для жінок» [23, 16]. У лютому 1943 р. вік працездобов'язаних установлювався в межах 14 – 65 років [24, 35].

Тривалість робочого дня не була фіксованою, тому здійснювалися спроби її регламентувати. Згідно з §10 розділу IV «Визначення заробітної платні і умови праці» наказу «Про трудову повинність і призначення на роботу в прифронтовій смузі зайнятих Східних областей від 6 лютого 1943 р.» значилося: «Робочий тиждень має 54 години. Крім того, всякий зобов'язаний до трудової повинності може бути в межах дозволеного притягнутий до роботи надурочної, нічної, по неділях і по святах» [25, 25 зв.].

Початок і кінець робочого часу чітко регламентувалися спеціальними розпорядженнями підприємств і установ. Самовільно залишати робоче місце в зазначений час категорично заборонялося. Із розпорядження № 354 від 10 серпня 1942 р. по Харківській міській управі обербургомістра О.П. Семененка: «...§4. Початок та кінець робочого дня, рівно як і години перерв, сигналізуються дзвінками. §5. У робочі часи суворо дотримуватися наказу № 167 про заборону самовільного виходу з приміщення Управи в робочі години (крім часу на

перерву)» [26, 23]. Повідомлення п. Орлу містило такий зміст: «Іванова Ганна, яка мешкає по Сумській, 86 покинула самовільно роботу. Знайти її та направити на Сумську, 126» [27, 99].

При встановленні розміру заробітної плати робітників на території Харківщини окупанти запроваджували відрядно-преміальну оплату праці, а також ураховували продуктивність праці самих працюючих.

Із матеріалів Державного архіву Харківської області: «Зобов'язані до трудової повинності отримують платню за справедливою розцінкою, при цьому розмір заробітної платні визначається за принципом продуктивності праці. Як принцип, запроваджується відрядно-преміальна оплата праці. Лише такі роботи, які з різних причин неможливо розцінювати в такий спосіб, оплачуються звичайною платнею. За межами прифронтової смуги розмір заробітної платні визначається на підставі місцевих постанов» [25, 25 зв.].

Підвищенням продуктивності праці на промислових і сільськогосподарських об'єктах окупованих територій України опікувалися спеціальні відділи, яких коротко називали «ВВ», «Х%». Горін у статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», повідомляв: «При військово-господарському командуванні, яке керує господарством у східних областях України, та при підпорядкованих йому обласних військово-господарських управліннях організовані окремі відділи, завданням яких є постійна турбота про поліпшення умов праці та організації професійного навчання. Ці відділи по-німецькому скорочено звуться відділами «ВВ», «Х%» [25, 163].

Заходи щодо покращення умов праці та відпочинку робітників проводила і Харківська міська управа, зокрема:

І. Організація медико-санітарних служб та створення безпечних умов праці на заводах, фабриках. Для виконання поставлених задач у Харкові була відкрита Лабораторія охорони праці. Із розпорядження Міської управи від 19 червня 1942 р. заступника обербургомистра М.С. Сліпченка: «1. Для обслуговування промислових підприємств м. Харкова та Харківської області в питаннях поліпшення умов праці, проведення спеціальних технічних та санітарних досліджень із зазначеною метою на базі колишнього Інституту праці утворюється Харківська лабораторія охорони праці, яка діє на принципах господарського розрахунку та на підставі «Положення», що його затверджено мною. Лабораторія підпорядкована безпосередньо відділу Праці міської управи» [26, 168].

На різноманітних промислових і сільськогосподарських підприємствах окупаційна влада намагалася створити певні санітарно-гігієнічні умови для праці. Згідно з розпорядженням № 260 від 15 липня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомистра Сліпченка: «§6. Всі продавці харчових крамниць і обслуговуючий персонал підприємств громадського харчування повинні бути одягнені у відповідний санодрог, що встановлюється окремою інструкцією Міськсанепід, з якою повинен ознайомитися власник підприємства. §7. Особи, що приймаються на роботу до харчових крамниць та до підприємств

громадського харчування, повинні проходити попередній, а надалі щомісячний медичний огляд. §8. У всіх харчових крамницях, їдальнях, буфетах, кафе тощо мусять бути вставлені кавою для службового персоналу, а по їдальнях і для відвідувачів рукомийники та забезпечено їх водою, рушниками і милом» [26, 119].

У зв'язку з тимчасовою втратою працездатності робітникам на різноманітних підприємствах надавалася різноманітна допомога. Із постанови від 28 червня 1942 р. «Про забезпечення працівників у разі тимчасової втрати працездатності» обербургомистра О.П. Семененка: «1. Працівники державних, кооперативних і приватних підприємств та господарств м. Харкова в разі тимчасової втрати працездатності одержують від зазначених підприємств грошову допомогу в розмірі на протязі часу, що їх зазначено вище. 2. Допомога, зазначена в ц. п., видається: в разі хвороби, при вагітності та після пологів, при нещасних випадках із працівником у зв'язку з роботою на підприємстві, а також у разі хвороби члена родини, якщо у працівника виникає потреба доглядати хворого, та при карантині. 3. Допомога видається в таких розмірах від зарплатні: а). При хворобі, карантині та під час догляду за хворим членом родини: самотнім працівникам – 80%; працівникам, що мають утриманців, – 90%; б). При вагітності та після пологів – 100%; в). При тимчасовій втраті працездатності в зв'язку з нещасним випадком – 100%; г). В разі покалічення на підприємстві протягом 4 місяців, а після цього терміну – залежно від втраченої працездатності – 100 %» [26, 207].

II. Створення на підприємствах для повноцінного харчування робітників продовольчих комітетів.

III. Піклування про зайнятих на виробництві жінок-матерів. Для дітей жінок, які працювали на підприємствах міста, окупаційна влада відкривала дитячі садки, школи. Із розпорядження № 347 від 6 серпня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомистра В.Ф. Сеніка: «На задоволення клопотання групи населення та районованих бургомістратів про відкриття дитячих садків. 1. Відкрити дитячі садки з 1 серпня 1942 року. а) № 8 – у 8-му р-ні по Всесвятській вул. № 18 – на 75 дітей. На посаду завідувача дитсадка № 8 призначити п. Беркіну Лідію Василівну з 1.VII – 42 р.; б) № 9 – в 2-му р-ні – Журавлівська вул. № 10 – на 75 дітей. На посаду завідувача дитячого садка № 9 призначити п. Розположенську Надію Володимирівну з 1.VIII – 42 р.; 2. Дитячі садки № 8 і 9 забезпечити обладнанням із залишків майна кол. дитячих садків м. Харкова» [26, 37].

IV. Для підготовки кваліфікованих робітників на підприємствах організувалося навчання молоді. Окупаційна влада Харкова, щоб зацікавити молодь до праці, висунула для неї таке гасло: «Молодь з вулиці! Вивчайте фах! Ваше господарське піднесення – тільки через здатності та працю. Робота вирішує, і ретельність буде нагороджена» [28, 75 зв.]. Із розпорядження № 370 від 13 серпня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомистра Куликова: «Щоб регламентувати справу учеництва в м. Харкові для готування кваліфікованих робітників для кустарної та ремісничої промисловості, Міська Управа пропонує: 1. Зобов'язати виробничі підприємства, кооперативних

артілей та приватних товариств, а також і кустарів-ремісників приймати на посади учнів молодь (хлопців, дівчат), починаючи з 14 років, залежно від того, скільки є на роботі підприємства, артілі, товариства чи кустарів-ремісників кваліфікованих працівників, до яких учні прикріплюються, причому кількість учнів не повинна перебільшувати двох учнів на одного навчаючого. 2. Контингенти учнів по підприємствах, кооперативних артілях, товариствах та кустарів-ремісників встановлює Відділ ремісничої та кустарної промисловості Міської Управи. 3. Установити для учнів скорочений робочий день – 6 годин. 4. Установити мінімальну заробітну платню для кожного учня в розмірі крб. 200 – на місяць. 5. Установити термін для навчання до 12 міс., залежно від галузі, у якій буде працювати учень. 6. Заборонити використовувати учнів виключно на роботі чорноробів. 7. Відділові Ремісничої та Кустарної Промисловості встановити певний порядок визначення кваліфікації учнів (складання іспитів)» [26, 5]. Для вчителів, які навчали в нових умовах учнів тієї чи іншої професійної майстерності, Харківська міська управа організувала курси. Із наказу від 23 липня 1942 р. № 316 заступника обербургомистра по Харківській міській управі В. Сеника: «3. Для подання учителям настанов щодо роботи в нових умовах, між 23 липня та 15 серпня 1942 року, провести двотижневі курси для вчителів. 5. Курси працюють у приміщенні Університету, на Університетській вулиці № 14» [26, 86]. Представники окупаційної влади надавали учителям різноманітні права на товари, послуги на рівні співробітників численних управ. Підтвердженням цього права є розпорядження від 21 листопада 1942 р. за № 15-8 заступника обербургомистра м. Харкова В.Ф. Сеника до районних управ Харківської міської управи: «Районові Управи одержали від Міської Управи досить паливних ресурсів для задоволення співробітників паливом. Міська Управа пропонує Районовим Управам задовольняти потребу в паливі вчителів шкіл Вашого району за нормами, не нижчими норм співробітників Управи» [28, 24].

V. Преміювання робітників.

VI. Організація вільного часу працюючих.

На великих підприємствах окупаційна влада з метою забезпечення належних соціально-побутових умов для робітників ввела посаду помічника директора із соціально-трудова питань. Цю посаду мав право обіймати українець чи росіянин. Горін в статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», зазначає, що: «для своєчасного та вірного визначення соціально-побутових потреб робітників на кожному великому підприємстві в директора є український або російський помічник із соціально-трудова питань. Директор здійснює пропозиції цього помічника й, таким чином, виявляє постійну турботу про своїх робітників, про забезпечення для них добрих соціально-побутових умов» [25, 165].

З другої половини 1942 р., у зв'язку із зростанням дефіциту робочої сили, нацисти на всіх окупованих територіях починають використовувати працю дітей з 10 і навіть 9-річного віку. Малолітніх харківчан залучали до досить

небезпечних, фізично тяжких робіт. В. Литвинов у книзі «Коричневе «намисто». Документальні повісті про жертви нацистських переслідувань – громадян колишнього СРСР» наводить факт, коли нацисти в червні 1942 р. змушували вихованців Красноградського дитбудинку, що на Харківщині, закопувати трупи вбитих коней, які вже почали розкладатися [29, 88].

Загалом на Харківщині в період нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) для гітлерівського режиму була характерна необмежена й примусова експлуатація та пограбування місцевого населення. Нацистський окупаційний режим міста докладав чимало зусиль для: 1. Введення трудової повинності; 2. Створення належних умов щодо підвищення продуктивності праці робітників. У статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», Горін зазначив: «Незважаючи на всі труднощі військового часу, німецьке врядування послідовно намагається створити умови для продуктивності праці у нас в Україні» [25, 163].

Щодо працюючого населення міста представники «нового порядку» проводили політику «батога і пряника»: політику загравання і покарання. Політика загравання з населенням здійснювалася шляхом обіцянок і заохочень. У наказі начальника Генерального Штабу Армії Цейцлера «Про трудову повинність і призначення на роботу в прифронтовій смузі зайнятих знову Східних областей, від 6 лютого 1943 року», виданому згідно із §14 розділу V., значилося: «Трудящі, що виконали свої трудові зобов'язання з особливим успіхом за межами свого постійного місця мешкання і за межами прифронтової смуги, будуть взяті до уваги при запровадженні нового земельного ладу й наділені, на підставі існуючих розпоряджень, землею, тягловою і світською худобою та реманентом, якщо вони за своїми особистими якостями, знаннями і працездатністю здатні самостійно вести господарство» [25, 25 зв.]. Горін – автор статті «Чоловік та праця», опублікованій у газеті «Нова Україна», підкреслює, що «добра праця, висока продуктивність праці винагороджується видачею талонів на крам широкого вжитку. Премійовані в такий спосіб робітники можуть купити для себе текстиль, взуття та інший різноманітний крам» [25, 164].

Політика покарання запроваджувалася шляхом численних попереджень, штрафів, конфіскацій майна, ув'язнень, тілесних покарань. Наприклад, згідно з розпорядженням від 27 червня 1942 р. по Харківській міській управі заступника обербургомистра Сліпченка: «Помічено, що дехто з робітників Міської Управи, користуючись з нагоди переходу до їдальні Управи, що залишилась у старому приміщенні, зловживає цим і, замість встановленої півгодинної перерви на обід, витрачає часу – годину і більш, заходячи до крамниць міста тощо; а тому пропоную керівникам відділів: 1. попередити усіх співробітників відділів про недопустимість порушення трудової дисципліни; 2. довести службову дисципліну до найвищого ступеня; 3. стежити за вчасною явкою робітників на роботу та уходом не раніше встановленого часу з роботи; 4. не допускати розгулювання по приміщеннях Міської Управи; 4. прізвища винних у порушенні трудової дисципліни з позначенням, в чому саме полягало порушення,

повідомляти Адміністративному відділові» [26, 166]. Згідно з відомостями про адміністративно-судову діяльність по 11-му району, за квітень 1942 р. громадянка м. Харкова Т.Р. Нечволодова, яка проживала на Московській вул., 20, за те, що не з'явилася на роботу, була покарана штрафом у розмірі 25 крб [30, 49]. За відмову від прибирання двору громадянка Н.М. Батюх, яка проживала по Подольському пров., 21, була покарана примусовою працею терміном до двох днів [30, 49]. Для сільського населення Харківщини представники «нового порядку» вводили паличну систему покарання за невихід на роботу.

Такими діями окупаційна влада намагалася максимально використати трудовий потенціал Харкова й області на потреби мілітаристської Німеччини. Незважаючи на вжиті заходи, нацисти загалом не налагодили нормального функціонування військових, промислових і сільськогосподарських підприємств Харківщини. Однією з головних причин стало те, що, незважаючи на фактичне перетворення населення на безправну, дешеву робочу силу, воно відверто не бажало працювати на потреби Третього райху.

Загалом, характеризуючи означене питання, необхідно не тільки оперувати загальними категоріями, а й спробувати детально дослідити обставини того часу, розглянути конкретні життєві ситуації, в які не з власної волі потрапили харків'яни і їх змусили працювати на потреби окупаційного режиму. Як підкреслив Реєнт у праці «У робітнях історичної науки», «реконструкція явищ минулого може дати ключ, алгоритм моделювання сучасних і майбутніх процесів, соціального прогнозування, передбачення перспективних наслідків тих заходів, які здійснюються сьогодні» [31, 307].

Пропонована розвідка про використання нацистами на Харківщині праці окупованого населення перебуває у стані активного дослідження. Перспективи його розвитку в широкому вивченні цієї тематики.

Джерела та література:

1. Реєнт Олександр Петрович. *Перечитуючи написане. [Зб. ст] / Олександр Реєнт; [Заг. ред. П.Т. Тронько]. – К., Ін-т історії України, 2005. – 256 с.*
2. Пастушенко Т. Використання праці українських примусових робітників у Третьому рейху. / Т. Пастушенко // *Архіви окупації 1941 – 1944 / Упоряд. Н. Маковська. – Т. 1. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 854 – 859.*
3. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів / Упоряд. А.А. Батюк, І.Л. Бутич, П.М. Костриба, інш.: Ф. Шевченко. – Київ: Держполітвидав УРСР, 1963. – 488 с.
4. Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1. / Упорядкування і передмова Володимира Косика. – Львів, 1997. – 383 с.
5. Земсков В.Н. *Ведущая сила всенародной борьбы: Борьба советского рабочего класса на временно оккупированной фашистами территории СССР (1941 – 1944 гг.). – М.: Мысль, 1986. – 269 с.*
6. *Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941 – 1944: (До 60-річчя визволення обл. від нім.-рум. окупантів) / [авт. кол.: Шитюк М.М. (кер.) та ін.; Ред. кол.: Гаркуша О.М. (голова) та ін.]. – Миколаїв: Квіт, 2004. – 501 с.*

7. *О доблести, о подвигах, о славе: К 60-летию Победы в Великой Отечественной войне / Сост. А.В. Меляков; Редкол: Л.С. Сорока (гл. ред.) и др. – Х.: Золотые страницы, 2005. – 186 с.*
8. *Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942 – 53 рр.) / Т.В. Пастушенко. – К., 2009. – 282 с.*
9. *ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 4.*
10. *Скоробагатов А.В. Харків у часи німецької окупації (1941 – 1943) / А.В. Скоробагатов. – Х.: 2004. – 368 с.*
11. *ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 1. – Спр. 215. – Арк. 54.*
12. *ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 10.*
13. *ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 22.*
14. *ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 2. – Спр. 2.*
15. *ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1с. – Спр. 37. – Арк. 19.*
16. *ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1с. – Спр. 17. – Арк. 11.*
17. *ДАХО. – Ф.Р. – 3080. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 36.*
18. *Війна очима дітей. Збірник архівних документів. Ф.О.П. Тарасенко. Ред. колегія: Л.М. Юдіна, Є.О. Куш, С.М. Куделко. – Х., 2013. – 220 с.*
19. *Невигадане. Усні історії остарбайтерів. Автор-упорядник Г.Г. Грінченко. – Х., 2004. – 236 с.*
20. *ДАХО. – Ф.Р. – 3074. – Оп. 1. – Спр. 81.*
21. *ДАХО. – Ф.Р. – 2983. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 16.*
22. *ДАХО. – Ф.Р. – 2983. – Оп. 1. – Спр. 216.*
23. *ДАХО. – Ф.Р. – 3224. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 16.*
24. *ДАХО. – Ф.Р. – 3133. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 35.*
25. *ДАХО. – Ф.Р. – 2984. – Оп. 1. – Спр. 2.*
26. *ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 3. – Спр. 10.*
27. *ДАХО. – Ф.Р. – 3079. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 99.*
28. *ДАХО. – Ф.Р. – 3072. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 24.*
29. *Литвинов В.В. Коричневое «ожерелье»: Документ. повествование о жертвах нацистских преследований – гражданых бывшего СССР. Кн. 2. Ч. 1. / В.В. Литвинов. – К.: Абрикос, 2001. – 568 с.*
30. *ДАХО. – Ф.Р. – 2982. – Оп. 1. – Спр. 114.*
31. *Реєнт Олександр. У робітнях історичної науки. [Моногр. дослідж.] / Передм. П.Т. Тронька. – К.: вид. агентство «Книга Пам'яті України»: Вид. центр «Просвіта», 1999. – 349 с.*

© Юрий СКРИПНИЧЕНКО

ПРИНУДИТЕЛЬНЫЕ РАБОТНИКИ НА ХАРЬКОВЩИНЕ: ОБЩИЕ АСПЕКТЫ

Рассматривается актуальная на сегодняшний день тема использования труда населения оккупированного Харькова и области. Выделяются и описываются характерные особенности организационных действий нацистов в отношении эксплуатации труда подневольного населения. В качестве ключевого доказательства при исследовании были использованы труды зарубежных, отечественных историков; материалы Государственного архива Харьковской области. На основе проведённого анализа установлено, что главным объектом принудительного труда нацистского оккупационного режима в Харькове и области было подневольное население.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупационный режим, регистрация, принудительный труд.

© Yuri SKRYPNYCHENKO

FORCED WORKERS IN THE REGION: GENERAL ASPECTS

Actual to date theme dedicated to this research: population employment conveyed by the Nazis of Kharkov and region. Stand out and describes the characteristics of organizational actions of Nazi labor for operation the enslaved population. As the key evidence, investigated were labour overseas, domestic historians; the materials of the State Archives of the Kharkiv region; a variety of sources: documents of personal origin, memories, memoirs, letters, literary works, the periodical press. Zaprovadžival'ni representatives of the occupying power basic methods, measures concerning working conditions and the rest of the workers in the industrial and agricultural enterprises of the area covered in sufficient volume. Based on the survey day managed to come to the following conclusions: 1. Despite the measures taken by the Nazis in general have not managed to establish normal functioning of military Indus.

Key words: World War II, the occupation regime, registration, forced labor.